

*Мусабаева Н.А.***АЙЫЛ ЧАРБАСЫН МАМЛЕКЕТТИК КОЛДОО ЖӨНҮНДӨ
МЫЙЗАМДАРДЫ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫ***Мусабаева Н.А.***СПОСОБЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ПОДДЕРЖКЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА***N.A. Musabaeva***WAYS TO IMPROVE LEGISLATION ABOUT STATE
SUPPORT OF AGRICULTURE**

УДК: 349.42:342.134

Бул макалада мамлекеттик колдоого ээ айыл-чарба чөйрөсүндөгү мыйзамдардын кээ бир механизмдеринин өркүндөлүшү каралган, анткени айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы айыл чарба азыктарын сатуудан түшкөн кирешени калыс бөлүштүрүү көйгөйлөрү, ал продукцияны кайра иштетүүчүлөрдүн ортосундагы мамиле, Кыргыз Республикасынын территориясындагы соода-ортомчу уюмдарынын көйгөйлөрү чечилбей келет. Жана ошондой эле айыл-чарба өндүрүүчүлөрдүн салттуу түрдө үлүшү азык түлүктүн акыркы баасында аз болот. Дыйкандар өзүнүн азыктарын сатууда базардагы суроо-талапты билбегендигине байланыштуу, олуттуу жоготууларды тартууда, жана сактоочу жайдын жетишпестигинин айынан да болууда. Алар көп учурда ортомчу ишканаларга продукцияларын төмөн баада сатып-өткөрүп жиберешет. Бул жагдайлар чарбаны өнүктүрүүдөгү каржылык ресурстардан айрылтып, жана ошондой эле өндүрүштүн көлөмүн өстүрүүдө экономикалык түрткүдөн ажыратат. Автор тараптан көргөзүлгөн багыт боюнча актуалдуу көйгөйлөр изилденип чыгып, мыйзамдагы болгон айрым карама-каршылыктарды жоюу каражаттары жана жыйынтыктар сунушталды.

Негизги сөздөр: агро-өнөр жай, жер реформасы, менчик сектору, эмгек, өнүмдөрдү экспорттоо, инфратүзүм, айыл чарба, фермер.

В статье рассматриваются некоторые механизмы совершенствования законодательства о государственной поддержке в сфере сельского хозяйства, так как нерешенной остается проблема справедливого распределения доходов от продаж продукции агропромышленного комплекса между производителями сельскохозяйственной продукции, переработчиками этой продукции, торгово-посредническими организациями на территории Кыргызской Республики. А также традиционно доля сельскохозяйственного товаропроизводителя в конечной цене продукта является самой маленькой. Фермеры несут существенные потери при реализации своей продукции из-за незнания спроса и

предложения на рынке, нехватки хранилищ. Они нередко сбывают свою продукцию по минимальным ценам посредническим компаниям. Это не только лишает хозяйства достаточных финансовых ресурсов для развития, но также лишает экономических мотивов наращивания объемов производства. Автором исследованы наиболее актуальные вопросы по указанным направлениям, сформулированы выводы и предложены средства преодоления различных противоречий в законодательстве.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, земельная реформа, частный сектор, труд, экспорт производства, инфраструктура, сельское хозяйство, фермер.

The article discusses some mechanisms for improving the legislation on state support in the field of agriculture, since the problem of fair distribution of income from sales of agricultural products between producers of agricultural products, processors of these products, and trade and intermediary organizations in the territory of the Kyrgyz Republic remains unresolved. And traditionally, the share of agricultural producers in the final price of the product is the smallest. Farmers suffer significant losses when selling their products due to ignorance of supply and demand on the market, and lack of storage facilities. They often sell their products at minimal prices to intermediary companies. This not only deprives farms of sufficient financial resources for development, but also deprives them of economic motives for increasing production volumes. The author studies the most relevant issues in these areas, draws conclusions and suggests ways to overcome various contradictions in the legislation.

Key words: agro-industrial complex, land reform, private sector, labor, export production, agriculture, farmer.

Агро-өнөр жай комплексинин азыркы абалы жөнүндө сөз кылганда, төмөнкүдөй мүнөздүү багытталмаларды белгилеп көрсөтүүгө болот. ИДӨ айыл чарбасынын салыштырма салмагы жана тармакта иштеп жаткандардын үлүшү акыркы 5 жыл ичинде кыйшаюусуз төмөндөп келген, 2017-жылы бул

көрсөткүчтөр тиешелүүлүгүнө жараша 18% ды жана 30,7% ды түзгөн [1].

Айыл чарбасынын кошумча наркынын өсүш темптери өлкө боюнча орточодон олуттуу артта калууда. Айтсак, 2007-2017-жылдар мезгилинде тармактын орточо жылдык өсүш темптери 2,2% ды түзгөн, бул ушул эле мезгил үчүн ИДӨ өсүш темпинин көрсөткүчтөрүнөн – 4,3%, бир кыйла эле олуттуу аз. Айыл чарбасындагы орточо айлык эмгек акы экономиканын башка тармактарына салыштырмалуу эң эле төмөнкү болуп саналат: 2017-жылы айлык эмгек акы 4784 сомду же өлкө боюнча тийиштүү көрсөткүчтүн 51,4% ын түзгөн.

1990-жылдары башталган жер реформасынын натыйжасында айыл чарбасында агрардык өндүрүштүн негизги каражаттары – жер, айыл чарба техникалары жана жабдуулар, мал приватташтырылып кеткен. Бирок жүргүзүлгөн реформалар күтүлгөн үмүттөрдү актаган эмес: мамлекеттин ойлонулбаган саясаты бул стратегиялык тармактын чарба жүргүзүүнүн натуралдык жана майда товардык таризине айлануусуна алып келди. 2017-жылы бардык айдоо аянттарынын 79,6% ы жеке менчикте, калган – 20,4% ы – мамлекеттик менчикте болгон. Азыркы убакта айыл чарба өнүмдөрүнүн 97% га жакыны жеке менчик сектордо өндүрүлөт.

Жүргүзүлгөн жер реформасы жер ээлеринин жаңы классын түздү. Кыргызстанда дыйкан (фермердик) чарбаларда айдоо жеринин көлөмү бар болгону 2,7 га. түзөт, анын ичинде 1,9 га. сугат жерлери. Айдоо жерлери баарынын Чүй облусунун фермерлеринде көп – 5,7 га. Түзөт суугат жерлери – 4 га., ал эми Жалал-Абад облусунда эң аз – 1,2 га.

Бирок жер үлүштөрүнүн эң кичинекей көлөмү өндүрүштүн примитивдешүүсүнө алып келүүдө жана натыйжалуу айыл чарба өндүрүшүн уюштурууда, эмгектин фонддук куралдануусу жана өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү үчүн олуттуу чектөө болуп саналат [1].

Айыл чарба жерлеринин деградациялануу процесси азыркы убакта өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугуна олуттуу коркунуч келтирүүдө жана экологиялык кооптуулуктун катарынан Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүнө коркунуч категориясына өтүүдө. Жерди пайдалануудагы менеджменттин алсыз мүмкүнчүлүктөрү кырдаалды ого бетер тереңдетүүдө. Кыртыштын күрдүүлүгүн калыбына келтирүү боюнча жумуштар жетиштүү деңгээлде натыйжалуу жүргүзүлбөй жатат. Өлкөдө минералдык жер семирткичтерди өндүрүү боюнча өзүнүн өндүрүшү жок, ар жыл сайын кыртышка берилүүчү жер семирткичтердин

көлөмү кыскарууда.

Сугат каналдарын реконструкциялоо жана өнүктүрүү, үрөөнчүлүктү жана асыл тукум иштерин колдоо боюнча мамлекет тарабынан көрүлүп жаткан чараларга карабастан, айыл чарба өндүрүшү үчүн чечүүчү мааниге ээ болгон бул багыттардагы кырдаал жакшырбай келүүдө. Колдонуудагы каналдардын узундугу орун алган керектөөлөрдү канаатандырбайт. Алардын бир бөлүгү жетишсиз каржылоодон жана оңдоо-калыбына келтирүү жумуштары өз убагында жүргүзүлбөгөндүктөн улам капиталдык оңдоого муктаж. Үрөөндүк жана асыл тукум материалдарынын сапаты түшүүдө. Мунун бардыгы айыл чарбасы жана калк үчүн олуттуу жоготууларга алып келүүдө. Жыл сайын деградация болгон айыл чарба жерлеринин аянты өсүүдө, сугат жерлеринин шорлонуусу жана сазга айлануусу ургалдуу жүрүүдө. Ирригациялык каналдардын техникалык абалдарынын канааттандырылгы эмес абалда болгон себебинен улам суу топтогучтардан талааларга чейин суу берүүдө жоготуулар 40% дан ашуунду түзүүдө.

Айыл чарба техникаларынын жана жабдууларынын ресурстары толук түгөнгөн.

Агро-өнөр жай комплексинин өнүмдөрүн айыл чарба азыктарын өндүрүүчүлөрдүн, ушул өнүмдөрдү кайра иштетүүчүлөрдүн, соода-ортомчулук уюмдарынын ортосунда адилеттүү бөлүштүрүү көйгөйү чечилбеген бойдон калууда. Адатта айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн өнүмдүн акыркы баасындагы үлүшү эң кичинекей болуп саналат. Фермерлер рыноктогу суроо-талапты жана сунуштарды билишпегенинен, сактоочу жайлардын жетишсиздигинен улам, өз өнүмдөрүн сатып өткөрүүдө олуттуу жоготууларга кириптер болушууда. Алар аз эмес учурларда өз өнүмдөрүн эң төмөнкү баалар боюнча ортомчу компанияларга сатып өткөрүшөт. Бул чарбаларды өнүгүү үчүн жетиштүү финансылык ресурстардан эле айырбастан, ошондой эле өндүрүштү көбөйтүүнүн экономикалык жүйөлөрүнөн дагы айрыйт.

Айыл чарба өнүмдөрүн өндүрүүнүн жана аны кайра иштетүүнүн көлөмүнүн ортосундагы ажырым кыскарбай келе жатат. Айыл чарбасынын кайра иштетүү өнөр жайы жана соода менен кооперациясынын ар түрдүү тариздерин түзүү боюнча көп сандаган күч-аракеттер күтүлгөн натыйжаларды берген жок: жамааттык чарбалардын, анын ичинде айыл чарба кооперативдеринин саны, кийинки 5 жылдын ичинде туруксуз болуп саналат жана кыскара баштаган. Бул мүмкүн болуучу катышуучулардын кооперациядагы укуктук жана экономикалык мамилелерге

канаатанышпагандыгынын күбөсү болуп саналат. Агро-өнөр жай кластерлерин түзүү боюнча күч-аракеттер дагы күтүлгөн натыйжаларды алып келген жок. Негизги себептери кластердик долбоорлорду ишке ашырууда айкын көрүнүктүү мамлекеттик саясаттын жоктугу, кластердик технологияларды колдонууда натыйжалуу методологиялык базанын болбогондугу, мыкты даярдыктуу адистердин жетишсиздиги ж.б. менен байланышкан.

Банктардын филиалдык тарамдарынын кеңейгенине, микрофинансылык уюмдардын, насыялоо бирикмелеринин иштеп жатканына, мамлекеттин финансылык колдоолоруна карабастан, финансылык ресурстарга жеткиликтүүлүк тармактын курч көйгөйлөрүнөн болуп калууда. Ага карата баалардын салыштырмалуу төмөндүгүнөн жана сатып өткөрүүнүн чектелгендигинен, алынган ссудаларды күрөөлүк камсыз кылынуу көйгөйлөрүнөн улам, өнүмдөрдү сатып өткөрүүдөн акчалай келип түшүүлөрдүн жетишсиздиги жүгүртүм каражаттарын толук көлөмдө толтурууга жана негизги капиталдын өсүшүн жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк бербейт.

Саясат жана чаралар. Айыл чарба тармагын башкаруу тутумун өркүндөтүүгө, жөнгө салуунун майнаптуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган биринчи милдетти чечүүнүн алкактарында агро-өнөр жай комплексинин талаптагыдай иштөөсүнө шарттарды түзүү үчүн айыл чарба тармагын башкаруу тутумун төп-тамырынан кайра куруу милдети турат. Бул багытта, баарыдан мурда, өзүнө айыл чарба өнүмүн өндүрүүчүдөн тартып сатып өткөрүү рыногуна чейин жылдыруунун толук төрмөгүн камтыган кластердик мамиле кылууну пайдалануунун камсыз кылуу үчүн, айыл чарба министрлигинин жана анык курамына кирген мекемелердин оптималдуу түзүмүн калыптандыруу керек. Анан айыл чарба багытындагы, өзгөчө айдоо жерлерин трансформациялоону токтотуу зарыл.

Товар өндүрүүчүлөрдүн экономикалык жүйөлөнүүлөрүн арттыруу боюнча чаралар менчик укугун коргоону күчөтүү механизмдерин өркөндөтүүгө багытталат. Мамлекеттик жана жеке менчик жерлердин айкын чек араларын так белгилөө жана укук белгилөөчү документтерде чек араларды чагылдыруу менен байланышкан көйгөйлөрдү жөнгө салуу зарыл. Жерлерди натыйжалуу менчик ээсинин карамагына топтоо жана менчик укугун өзгөртүүдө коромжуларды төмөндөтүү үчүн шарттар түзүлөт. Бул үчүн жерлерди насыялоо мекемелеринде күрөө катары пайдалануу үчүн чектөөлөр алынып салынат, жерлерди сатуудагы иштеп жаткан чектөөлөр жарым-жартылай

алынат.

Ошону менен бир эле убакта бардык жер ээлерине карата, менчигинин таризине карабастан, айыл чарба багытындагы жерлерди пайдалануу жана алардын түшүмдүүлүгүн сактоо боюнча талаптар көйбөйт жана күчөтүлөт. Айыл чарба багытындагы жерлерди сатып алуу-сатуу лицензияланган соода аянттарында уюштурулган атаандаштык тооруктары аркылуу гана, мамлекеттин жана коомдук көзөмөлдүн алдында жүзөгө ашырылат.

Маида дыйканчылык-фермердик чарбаларды кооперативдерге – «өсүү башатына» баш коштурууга жана чыңдоого, алардын айыл чарба секторунда иштеши үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган реформаларды жүргүзүү орто мөөнөттүү келечекте айыл чарбасын кайра уюштуруу боюнча стратегиялык багыт болуп калат.

Мамлекеттик сатып алуулардын жана товардык интервенциялардын таасирдүү механизмдерин түзүү үчүн алардын ачык-айкындыгы жакшыртылат жана рынокту жана бааларды турукташтыруунун натыйжалуу тутуму түзүлөт.

Мамлекеттик жайыт жерлерин башкарууну жакшыртуу үчүн негизине коом үчүн жайыттардын экономикалык кайтарымынын жана алардын деградациялануусун болтурбоонун акыл-эстүү теңдеми сактоо принциби коюлган механизм пайдаланылат. Мындай тажрыйбага өлкөнүн жайыт жерлерин башкаруунун жана мониторингинин заманбап технологияларын киргизүү натыйжалуулукту жогорулатуунун эң маанилүү инструменти болуп калат.

Айыл чарба технологияларын өнүктүрүү, өсүмдүк өстүрүүдө сортторду жана асыл тукум мал чарбачылыгында тукумдарды жаңылоо үчүн, жаңы кыйла өнүмдүү жана учурдагы табигый-климаттык шарттарга ылайыкташкан өсүмдүктөрдүн мыкты сортторун жана айыл чарба малдарынын асыл тукумдарын калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү мыкты агроботехнологияларды колдонуу практикасын кеңейтүү жана өндүрүшкө киргизүү үчүн ар бир облуста үрөөнчүлүк жана асыл тукум чарбаларынын таяныч түйүндөрү түзүлүшү керек.

Агро-өнөр жай комплекси үчүн заманбап рыноктук инфратүзүмдөрдү түзүү менен байланышкан төртүнчү милдетти чечүү боюнча саясаттын чаралары дүң фьючерстик рынокторду өнүктүрүүгө багытталат. Бул үчүн мамлекеттин үлүшүн кийин соңу жеке менчик секторго өткөрүп берүү менен, мамлекеттик жеке менчик өнөктөштүктү талаптаган ченемдик укуктук документтердин пакети түзүлөт.

Айылдык товар өндүрүүчүлөрдү жана агро-өнөр

жай комплексинин ишканаларын кабарландыруу жана кеңеш берүү боюнча иштерди жакшыртуу үчүн аймактык жана жергиликтүү рыноктордогу айыл чарба өнүмдөрүнө карата болгон суроо-талаптардын жана сунуштардын ар жылдык божомолу иштеп чыгылат. Айылдык товар өндүрүүчүлөр үчүн зарыл болгон маалыматтары менен мамлекеттик маалыматтык ресурстар түзүлөт жана аларга карата мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, ошондой эле агро-өнөр жай комплексинин чарбакер субъекттеринин жана калктын жеткиликтүүлүгү камсыз кылынат. Агро-өнөр жай комплекси чөйрөсүндөгү башкаруунун бардык деңгээлдеринде чечимдерди даярдоодо жана кабыл алууда маалыматтык камсыз кылуу каражаттарын кеңири жайылтуу жана пайдалануу үчүн шарттар түзүлөт. Окуу-методикалык борборлордун тарамы өнүктүрүлөт жана усулдук жумуштар жакшыртылат. Борборлор ар бир облуста иштөөсү, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө консультациялык жардам көрсөтүү боюнча адистерди даярдоону, консультациялык жардам көрсөтүү тажрыйбаларын жайылтууну жүзөгө ашыруулары тийиш. Мында окуу-методикалык борборлордун тарамына айыл чарба өнүмдөрүнүн ири жеке менчик өндүрүүчүлөрү, иштеп жатышкан мамлекеттик сортторду сыноо станциялары жана үнөөнчүлүк маалыматтык жардамдарды көрсөтүү үчүн сорттоо участоктору [2] кошулат.

Биздин көз карашыбызда, бул программа өлкөнүн калкынын бакубатчылыгын жогорулатуунун, айылдык жашоочулардын ал деңгээлин өлкө боюнча орточо көрсөткүчкө теңөөнүн, мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугуна жана эмгекти эл аралык бөлүштүрүүдө анын позициясын бекемдөөгө жетишүүнүн, айылдык аймактардын жаратылыш чөйрөсүн сактоонун жана жакшыртуунун зарылдыгынан улам, агро-өнөр жай комплексинин жана айылдык аймактардын социалдык чөйрөсүнүн динимикалуу өнүгүүсүнүн камсыз кылуучу негизги максаттарын, милдеттерин жана ыкмаларын аныктоого чакырылган.

Программа макроэкономикалык саясаттагы жана агрардык сектордун социалдык-экономикалык абалында кийинки жылдарда түзүлгөн жагымдуу жана жагымсыз өзгөрүүлөрдү, дүйнөлүк рыноктордо болуп жаткан процесстердин ага таасиринин күчөөсүн, дүйнөлүк финансылык жана экономикалык каатчылыктарга, жаратылыштык аномалияларга, Кыргызстандын ЕАЭБ кирүүсүнө жана КМШ мейкиндигиндеги интеграциялык процесстердин өнүгүүсүнө байланыштуу өлкөнүн экономикасында болуп жаткан кырдаалды эсепке алышы керек.

Кыргыз Республикасында АӨК өнүктүрүүнүн билдирилген багыттарын ишке ашыруунун алкактарында «Кыргызстан – жашыл экономиканын өлкөсү» (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2018-жылдын 28-июнундагы №2532-VI токтому менен бекитилген) [3] деген Кыргыз Республикасында жашыл экономиканын Концепциясы кабыл алынган. Бул программада, планетанын жаратылыш ресурстарын жырткычтык менен эксплуатациялоого жана калктын суроо-талаптарынын ашыкча керектөөчүлүгүн кызыктырууга негизделген мамлекеттин өнүгүшүнүн эски экономикалык модели натыйжалуу эмес иштеп жатканы айтылган. Мурда экономикалык өнүгүү физикалык жана адам капиталынын тездик менен топтолуусуна алып келчү, бирок мунун бардыгы жаратылыш капиталын ашкере түгөтүүнүн жана деградациялоонун эсебинен жетишилчү. Ансыз дагы чектелүү жер мейкиндигинде адамдын таасир этүү чөйрөсүн чексиз кеңейтүү, жер ресурстарынын чектелүүлүгүнүн шарттарында адамдардын үзгүлтүксүз өсүп бараткан керектөөлөрүн канаатандырууну талап кыла берүү мүмкүн эмес. Жер бетинде бардык нерселер өз ара тыгыз байланышта болуп саналарын түшүнүү болушу керек.

Туруктуу өнүктүрүүнүн мурунку стратегияларындагы жана программаларындагы жаңылыштыктарды кайталабаш үчүн, бүгүн ошондой эле жашыл технологиялардын жана тармактардын аныктамаларын кошуп алганда, жашыл экономиканын негизги терминдерин жана аныктамасын, критерийлерин жана индикаторлорун макулдашуу маанилүү. Мындай аныктамалар жана критерийлер мамлекеттик каржылоонун, илимий изилдөөлөрдүн, жашыл сатып алуулардын артыкчылыктуу багыттарын тандоо, эл аралык финансылык жана техникалык колдоолорду издеп табуу, жашыл технологияларды тартуу, прогрессти жана жашыл экономикага карай өтүүнүн башка милдеттерин баалоо үчүн маанилүү.

Көз карандылыкка ээ болгондон кийинки жылдардын аралыгында ири өнөр жай ишканаларынын, тоо-кен иштетүү комбинаттарынын токтоп калгандыгынан жана зыяндуу булгануулардын жана ыргыткандылардын башка булактарынан улам республикадагы экологиялык жагдай бир кыйла начарлаган. Ушуга карабастан, өлкөдө курчап турган чөйрөгө зыяндуу заттардын эмиссияларынын жаңы булактарынын пайда болуусунун натыйжасында, абанын булгануусунун, суу ресурстарынын абалынын начарлоосунун жана калдыктарды талаптагыдай эмес башкаруунун көйгөйлөрү кайрадан терендеди, адамдардын ден соолугуна жана өлкөнүн калкынын 60 пайызынан ашууну

жашап турган биздин шаарларыбыздын жалпы экологиялык абалына терс таасирлери күчөдү. Жылуулук станцияларынан жана буу казандарынан зыяндуу ыргытындылар кийинки жылдары көбөйүүнүн мүнөздүү багытына ээ болууда. Бул статистика менен бышыкталат.

Республикадагы айыл чарба багытындагы жерлердин жана жайыттардын басымдуу бөлүгү аларды интенсивдүү жана туура эмес пайдалануудан, ошондой эле химиялык жана минералдык жер семирткичтерди ашыкча колдонуудан улам деградацияга жана антропогендик эрозияга учуроодо. Кыргызстандын айыл чарбасында адамдын ден соолугуна зыяндуу таасир этүүчү жана курчап турган чөйрөнү булгоочу пестициддерди пайдалануу кескин көбөйгөн.

Кыргызстанда жайыттардын бир кыйла аянты (бардык аянттын 1/4) малдын башы көбөйгөнүнүн натыйжасында [4] аларга болгон ченемден ашыкча оор жүктөн улам орто жана катуу деградацияга учураган. Ата мекендик изилдөө институттарынын маалыматтары боюнча, жайкы жана кышкы жайыттардын түшүмдүүлүгү кийинки 50 жылдын аралыгында 3 эсеге кыскарган. Жайыттардын негизсиз интенсивдүү пайдаланылышы алардын азыктуулугунун төмөндөөсүнүн себеби болуп калган. Айтсак, эксперттердин баалоосу боюнча, ушунун кесепетинен жыл сайын 11 млн. тоннадан ашуун табигый тоюттар жок болууда.

Азыркы убакта ошондой эле эски тоо-кен иштетүү комбинаттарынын курчап турган чөйрөгө терс таасирин төмөндөтүү менен, жаратылыш ресурстарын жана пайдалуу кендерди иштетүүнү, казып алууну жана кайра иштетүүнү «экологиялаштыруу» маселеси, жаратылышты коргоо жана рудаларды жана концентраттарды экспорттоодо улуттук байлыкты кайра бөлүштүрүү маселелерин эске алуучу адилеттүү салык салуу, тоо-кен казып алууларды рекультивациялоо, анын ичинде, эски жана жаңыдан түзүлгөн калдык сактагычтардын маселелери абдан курч турат.

Туристтик рекреациялык чөлкөм болуп саналган Ысык-Көл облусунун аймагында турмуш-тиричилик калдыктары жана каналдардагы кри агындылары менен абдан жагымсыз экологиялык кырдаал түзөлгөн. Ысык-Көлдүн акваториясынын турмуш-тиричилик калдыктары жана агындылар менен булгануусунун, рекреациялык объекттерде тазалоочу жабдуулардын жоктугунун көп сандаган фактылары катталган. Республиканын кайталангыс жаратылыш комплекстерин туруктуу өнүктүрүү боюнча атайын чараларды иштеп чыгуунун өктөм зарылдыгы бар, анткени, тобокелдиктер көп, алып айтканда, Арсланбап коругунун

уникалдуу жаңгак токтойлорун сарамжалсыз пайдалануу жана ал турмак жоготуп алуу ыктымалдыгын четке кагууга болбойт.

Биздин айрым экологдордун изилдөөлөрүнүн маалыматтары боюнча, бар болгону мында 25 жыл мурда Кыргызстанда 120дан ашуун табигый экотутум болгон. Азыркы убакта алардын саны кескин кыскарган – жарымынан азы гана калган жана алардын беш-жетиси эле толук кандуу жана кол тийбеген болуп саналат. Экологдор белгилегендей, калган экотутумдар эми толук кандуу климат түзө алышпайт жана ошондуктан аба ырайы башаламан өзгөрүүдө. Экологдордун айткандарына караганда, мурун адамдын ишмердиги тоо этектериндеги гана экотутумдарды бузган, ал эми азыр орто тектирлердеги жана бийик тоолордогу эко тутумдарды – альпы өтөктөрүн жана жайлоолорду жигердүү бузуулар жүрүп жатат.

Экономикалык иштердин бул терс таасирлеринин кесепеттери өлкөдөгү курчап турган чөйрөнүн абалынын начарлоосунун таанылган индикатору болуп саналган калктын ден соолугу үчүн бекерге өткөн жок.

Кыргызстандын курчап турган чөйрөсүнүн көйгөйлөрү болочокто өлкөнүн туруктуу өнүгүшү үчүн коркунуч келтирет, алардын ичинен негизгилери төмөнкүлөр болуп саналат: натыйжалуу альтернатив түзбөстөн жаратылыш ресурстарын түгөтүү, негизги табигый экотутумдарды жаготуу жана адам капиталын стагнациялоо. Даниялык улуу физик Нильс Бодун: «Адамзат атомдук тозокто өлбөйт, а өзүнүн калдыктарында думугат» деген кайгылуу көз ачыктыгынын орундалышына жол берүүгө болбойт.

Мына ушул жагымсыз экологиялык көрүнүштөрдүн бардыгына карабастан, кошуна өлкөлөргө салыштырмалуу Кыргызстанда жашыл экономиканы өнүктүрүүнүн анча деле жаман эмес адепки мүмкүнчүлүктөрү бар. Кыргызстанда курчап турган чөйрөгө орчундуу зыян келтирүүчү ири химиялык, мунайзат-химиялык жана металлургиялык өндүрүш жок. Республикада электр энергиясын топтоочу негизги кубаттуулуктар гидроэнергетикалык ресурстарга негизделген, ал эми зыяндуу көмүртектерге негизденген электр кубаттуулуктарын пайдалануу бир эле ЖЭБ менен чектелгени дагы жагымдуу фактор болуп саналат. Кыргызстанда минералдык жана химиялык жер семирткичтердин өндүрүшү жок, ошонун натыйжасында айыл чарбасы аларды көп санда колдонбойт. Негизинен, Бүткүл дүйнөлүк банктын дайындары боюнча республикадагы экологиялык кырдаал Борбордук Азиянын башка өлкөлөрү менен салыштырмалуу бир кыйла жагымдуу. Бул өлкөдө жашыл экономиканын

принциптерин ийгиликтүү киргизүүгө ишеним арттырууга жана «Кыргызстан – жашыл экономиканын өлкөсү» өлкөлүк брендин түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Жашыл экономикага карай өтүү үчүн, бир катар тармактар боюнча, анын ичинде, айыл чарбасы боюнча «жашыл» багыттарды өнүктүрүү сунуш кылынат.

Кыргызстанда айыл жерлеринин калкы, өлкөнүн бардык калкынын 66 пайызын (2017-ж.) түзөт, бирок ошол эле убакта айыл чарбасы ИДП кошумча наркынын 15 пайызын гана берет.

Адистердин баалоосу боюнча, 1985-жылдан тартып республикадагы деградация болгон жерлердин аянты олуттуу өскөн, ал эми жерлердин акыркы комплекстүү мониторинги дээрлик 30 жыл мурун – 1990-жылы жүргүзүлгөн. Эрозиялык процесстер, шор басуу жана сазга айлануу, суу басуу, чөлгө айлануу Кыргызстандагы жерлердин биологиялык өнүмдүүлүгүн бир кыйла төмөндөткөн. Мунун баарын, алардын көлөмдөрүнүн чоң болбогондугунан улам көпчүлүк фермердик чарбаларда талаптагыдай которуштуруп айдоонун жоктугу ого бетер татаалдаштырууда, бул органикалык эмес жер семирткичтердин, химикаттардын пайдаланылуу деңгээлинин жогорулашына жана андан ары – агрардык пайдалануудагы жерлердин тез деградациялануусуна алып келүүдө. Сугарууга жана башка айыл чарба муктаждыктарына агрардык сектор экономикада керектелүүчү бардык жер үстүндөгү суулардын 90 пайызын пайдаланат. Айыл чарбасында суу пайдалануунун натыйжалуулук деңгээли Кыргызстанда дүйнө боюнча эң төмөн, бул сууну керектөөчүгө чейин жеткирүүдөгү чоң жоготуулар жана айыл чарба өндүрүүчүлөрү тарабынан сугат суулары эң эле натыйжасыз пайдаланыларын айтып турат. Ушунун бардыгы айыл чарбасындагы азыктуулуктун төмөндүгүн жана түшүмдүүлүктүн жогору эместигин түшүндүрүп турат. Мал чарбачылыгында көпчүлүк учурларда малдын башынын азыктуулугун көбөйтүү үчүн өстүрүүчү синтетикалык биостимуляторлор жана антибиотиктер колдонула баштады, бирок ошонун өзү менен адамдын организми үчүн абдан коркунучтуу азык өндүрүлүүдө.

2018-жылдын ноябрында 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы кабыл алынган. Биздин өлкөдө мындай узак мөөнөттүү стратегиялык программа биринчи жолу кабыл алынып жатканын белгилөө зарыл. Бул окументтин өзгөчөлүгү буга чейинки программа – 2013-2017-жылдардын мезгилине КР туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы коомду жалпы улуттук

максаттардын айланасына биш коштурууга жана жаңы программа – 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы [5] үчүн негиз болуп калды.

Кыргыз Республикасында заманбап мүнөздүү багыт ушундай, жумуштуулуктун жана калктын бакубатчылыгынын төмөндүгүн, азык-түлүктөргө жана кызмат көрсөтүүлөргө баалардын жогорулугун жоюу, миграциянын арбындыгын, башка узак мөөнөттүү социалдык көйгөйлөрдү чечүү боюнча мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугунун жетишсиздиги өлкөнүн жарандарынын 95%дан ашуунунун тынчын алат.

Дүйнөдөгү жана аймактагы татаал жана тез өзгөрүлмөлүү экономикалык жана геосаясий кырдаал, коомдук турмуштун жана аалмадашкан экономика секторлорун камтыган санариптик трансформация, ааламдык климаттын жана демографиянын өзгөрүүсүнөн көрүнгө баштаган адамзаттын Жердин экотутумуна болгон кысымынын өсүшү өлкөнү өнүктүрүүнүн жаңы моделин түзүүнү талап кылат [6].

Кыргызстан башка үлгүлөргө негизделген кимдир-бирөөлөрдүн өнүгүү моделин көчүрмөлөй албайт, а руханий баалуулуктар, бири бирине карата, үй-бүлөгө, жаратылышка карата мамиле материалдык убайлардан бийик турган, өзүнүн маданиятына таянуу менен, өзүнүн жаңы миң жылдыктын кыргызстандыгынын идеологиясын түзүшү керек. Бул адамдын жана бүтүндөй коомдун максат көздөөчүлүк менен өнүгүшү үчүн негиз болот.

Өлкөнүн калкы үчүн азык-түлүк коопсуздугун жана тамак-аш азыктарынын энергетикалык баалуулуктарын камсыз кылуу улуттун жана келечек муундардын саламаттыгынын негизи болуп саналат.

Биздин көз карашыбызда, жогоруда айтылгандан келип чыкканда, божомолдонгон мезгилде негизги милдеттер төмөнкүлөр болуп саналат:

- *социалдык саясат чөйрөсүндө*: айылдык калктын бардык топтору үчүн айыл жерине квалификациялык кадрлардын агылып келүүсүнө дем берүүчү жашоонун жагымдуу турак-жайлык жана социалдык-турмуш-тиричиликтик шарттарын түзүү;

- айылда жумушсуздуктун деңгээлин мүмкүн болуучу чектерине чейин төмөндөтүү, биринчи кезекте жаштардын толук жумуштуулугу үчүн шарттарды түзүү;

- *экономика жаатында*: айыл чарба өнүмдөрүнүн өндүрүшүнүн, калктын бардык топторунун азык-түлүктүн негизги түрлөрүн тамактануунун акыл-эстүү ченемдеринин талаптарына жооп бергидей көлөмдөрдө керектөөлөрүнө олуттуу жакындоого мүмкүндүк бергидей өсүүсүн, жана натыйжада – өлкөнүн

коопсуздугун камсыз кылуу;

- жаңычыл технологиялар боюнча өндүрүлгөн өнүмдөрдүн үлүшүн жогорулатуу, жана ушул негизде анын ресурстары сыйымдуулугун орчундуу төмөндөөсүн, эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүн камсыз кылуу;

- айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн пайдалуулугун өстүрүүнүн жана алардын агро-азык-түлүктүк рынокко жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуунун маанилүү фактору катары кооперацияны жана интеграциянын башка түрлөрүн өнүктүрүү;

- *тышкы экономикалык иштерде*: ата мекендик агро-өнөр жайынын өнүгүшүнө жана өлкөнүн калкынын талаптагыдай азык-түлүктүк керектөөлөрүнүн камсыз кылынышына жараша, Кыргызстандын дүйнөлүк азык-түлүк рыногуна катышуусун кеңейтүү, агро-өнөр жай комплексинин экономикасын чыңдоо үчүн валюталык ресурстарды тартуу максатында, дан жана башка айыл чарба өнүмдөрүнүн түрлөрүнүн экспорттук ресурстарын арттыруу;

Кыргызстандын КМШ, ЕАЭБ катышкан-мамлекеттердин биздин өлкөнүн Шериктеш мамлекеттер менен экономикалык мамилелеринин өнүгүүсүнө өбөлгө болуучу агро-азык-түлүк рыногунун инфратүзүмдөрүн түзүүгө катышуусу;

- *аймактык саясат жаатында*: өлкөнүн жаратылыш мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууну, ресурстарын үнөмдөөнү жакшыртууну, өндүрүштүн натыйжалуу жана туруктуу өсүүсүн камсыз кылуучу, агро-өнөр жай өндүрүшүн жайгаштырууну жана адистештирүүнү өркүндөтүү үчүн уюштуруучулук-экономикалык шарттарды түзүү;

- мамлекеттик колдоо механизмдерин пайдалануу менен айыл чарба өндүрүшүн жана айылдык аймактардын социалдык чөйрөсүн сактап калуу жана өнүктүрүү;

- *агро-өнөр жай өндүрүшүн экологиялаштыруу, кыртыштардын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу чөйрөсүндө*: өлкөнүн калкынын саламаттыгын чыңдоо

жана өмүрүнүн узактыгын жогорулатуу максатында, экологиялык жактан коопсуз жана сапатуу нака тамак-аш азыктарын өндүрүү жана керектөө;

Кыргызстандын кыртыш ресурстарын сактоо, айыл чарба багытындагы жерлердин жана иновациялык саясатта агроландшафтын абалынын мониторинги ж.б.

Саналган милдеттерди чечүү жана колдо болгон артыкчылыктарды туура пайдалануу болжолдолгон мезгилде Кыргызстандын агрардык секторун, аны өнүктүрүүнүн негизги багыттары боюнча КМШ мейкиндигинде лидерлигин, ал эми келечекте – эмгекти эл аралык бөлүштүрүүгө бир кыйла жигердүү катышуусун камсыз кыlamak.

Адабияттар:

1. Данные с официального сайта НСК КР: www.stat.kg.
2. Бюджетный кодекс Кыргызской Республики от 16 мая 2016 года №59 [Текст]: (В редакции Закона КР от 18 июля 2018г. №69) // Эркин-Тоо, 25.05.2016, №44-45 (2639-2640).
3. О мерах по дальнейшему развитию и государственной поддержке земельной и аграрной реформы в Кыргызской Республике [Электронный ресурс]: указ Президента КР от 3 ноября 1995 года NУП-297// Информационно-правовая система «ТОКТОМ мамлекет Про». - Режим доступа: http://www.toktom.kg/?Comp=main&_t=1. - Загл. с экрана.
4. Интернет ресурс: http://www.agro.kg/ru/cattle_breeding/515/.
5. О Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 гг. [Электронный ресурс]: указ Президента КР от 31 октября 2018 года №221) // Информационно-правовая система «ТОКТОМ мамлекет Про». - Режим доступа: http://www.toktom.kg/?comp=main&_t=1. - Загл. с экрана.
6. Ажекбаров К. Обеспечение экономической безопасности в условиях рыночных отношений (на материалах государств-членов ЕврАзЭС). [Текст] К.Ажекбаров. - Бишкек: КЭУ, 2009. - С. 202.